

Більше не таємно

ЮРІЙ ШАПОВАЛ

Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. Упорядник В. М. Даниленко, Київ: Темпора, 2012.

Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». Науково-документальне видання. Упорядники Тетяна Осташко, Сергій Кокін, Київ: Темпора, 2013.

«**Н**ам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, — повторював на допитах слідчий Соломон Брук, один із тих, що фабрикували у 1929 році справу «Спілки визволення України». — Це наше завдання, і воно буде виконане. Кого не поставимо — перестріляємо!»

Власне, ці слова можна ставити епіграфом до двох науково-документальних видань, що побачили світ у київському видавництві «Темпора». Вони містять документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Києві. Перший збірник, що має назву «Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.», упорядкував колишній працівник ГДА СБУ, доктор історичних наук Василь Даниленко, він же написав і вступну частину під назвою «Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років». Другий — «Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» — упорядкували заступник директора цього ж архіву кандидат історичних наук Сергій Кокін і працівниця Інституту історії України Національної академії наук України кандидат історичних наук Тетяна Осташко.

Засновник більшовицької держави Ленін був гнучким тактиком. Залучаючи до соціалістичного будівництва стару інтелігенцію, він пропонував «побуржуазному» приваблювати її вищою, ніж у інших, платнею. Але водночас Ленін убачав у такому залученні специфічний різновид класової боротьби, яку без насильства собі не уявляв, а тому ще в березні 1919 року відверто говорив американському журналістові Лінколну Стефенсону: «Якщо ви хочете досягнути мети, яку ставить перед собою революція, то абсолютну, інстинктивну опозицію старих консерваторів і навіть твердих лібералів треба примусити замовкнути».

Не дарма саме в 1929 році «Правда» вперше надрукувала одну з найбрутальніших за змістом і лексикою Ленінових праць «Як зорганізувати змагання?». Рік «великого перелому» був роком не лише тотального наступу на селянство, коли Сталін оголосив ліквідацію куркульства «як класу». Це був і черговий, жорсткий тур наступу на інтелігенцію. Потребую-

Світлина з архіву бібліотеки Лондонської школи економіки (LSE)

«Геть кулака з колгоспу!» Радянський плакат, початок 1920-х

чи «незаперечного» виправдання своїх дій, режим знайшов його у більшовицькій «біблії» — творах Леніна. Той шпетив «панів інтелігентиків» за виступи проти насильства, прирівнюючи їх до «шахраїв, трутнів і хуліганів». Викриваючи «мерзотників із лакеїв буржуазії, саботажників, що зуть себе інтелігентами», Ленін не вельми шанував і тих, що співпрацювали з режимом, вважаючи, що цій частині інтелігенції притаманні нехлюйство, недбалість, неохайність, неакуратність, нервова поспішність, схильність підняти справу дискусією, роботу — розмовами. «Серед помилок, ганджів, промахів нашої революції, — писав він, — чималу роль відіграють ті помилки та ін., що породжуються цими сумними, — але неминучими у даний момент — властивостями інтелігентів із нашого середовища і відсутністю достатнього контролю за організаторською роботою інтелігентів з боку робітників». Звісно, ленінське розуміння контролю було достатньо широким, але насамперед йшлося про контроль політичний.

Вже навіть на момент написання цієї праці, а тим більше на час її публікації, більшовицька влада досягли неабияких успіхів в організації того контролю, яким так переймався Ленін. Ключову роль у цьому відіграла комуністична спецслужба, організаційне становлення якої завершилось на початок 1920-х років. Від цього моменту, як зауважував у книжці своїх спогадів чекіст Павел Судо-

платов (він, до речі, народився в Україні і тут розпочав кар'єру), «ГПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва». Так воно і сталося.

Як підкреслює Василь Даниленко, саме тоді в СРСР «склалася система відносин, у яких головну роль відігравали партійні рішення й інструкції, що формувалися на основі різних джерел, у тому числі донесень спеціально створених і засекречених органів, покликаних виявляти, упереджувати і знешкоджувати реальні чи потенційні загрози радянській державі й диктатурі комуністичної партії» [с. 12].

До цього можна додати ще два принципові моменти. По-перше, заборонивши опозиційні партії та угруповання, знищивши незалежну пресу і реальні вибори, комуністичний режим не довіряв і власним медіям, що дедалі більше виконували насамперед пропагандистську роль. Тим часом керівництво потребувало інформації про реальні настрої та позиції населення, передусім інтелігенції. По-друге, політичний контроль є інструментом розправи з політичними супротивниками, з будь-якими виявленими політичного інакодумання. У цьому аспекті він нерозривно пов'язаний із політичним розшуком (російською мовою «политическим сыском»).

Обидва рецензовані видання переконливо це підтверджують. Почну з другого, про справу членів Центрального комітету Української партії соціалістів-

революціонерів (УПСР) — найпотужнішого політичного конкурента більшовиків. Матеріалізацією цієї справи став публічний, показовий процес, що його почали готувати з 1920 року і провели 22–30 травня 1921 року в Києві. (Він відомий також як «справа Голубовича» — за іменем колишнього прем'єр-міністра Української Народної Республіки Всеволода Голубовича.) Всі обвинувачення мали політичний характер і були підпорядковані глобальному задуму «затарувати» цілий уряд — уряд УНР: за укладення миру з німцями у 1918 році, організацію повстанської діяльності, за Варшавську угоду 1920 року тощо.

Ключову роль у готуванні процесу відігравали чекісти. Попереднє слідство очолював заступник Особливого відділу ВУЧК Семен Дукельський, а один із найвпливовіших чекістів Всеволод Балицький, за рішенням політбюро ЦК КП (б) У від 29 березня 1921 року, очолив спеціально створену комісію. 17 травня 1921 року своїм рішенням політбюро ЦК КП (б) У чітко дає зрозуміти, якого саме змісту повинен набути процес: «Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції»¹. Саме так сформулювало завдання політбюро на засіданні 4 червня 1921 року².

У передмові до стенограми процесу (яку одразу випустило чекістське видавництво у Харкові окремою книжкою³) спроба української інтелігенції створити власну державу оцінювалась як «ярмаркові прийоми хитрого хохла, який обдурює циган» [с. 5]. Якщо вірити організаторам процесу, «трагедія української інтелігенції полягала ще й у тому, що вона не зрозуміла, що єдиний порятунок української культури, мови полягає у торжестві Радянських Республік» [6]. У передмові також підкреслювалось, що «київський процес був свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилизною і розкладом української «самостійницької» інтелігенції» [4]. Це була неправда, бо й після процесу над членами ЦК УПСР «підсумкову ризико» більшовицька влада підводить ще не раз, допоки не досягне головної мети — знищення або деморалізації найвизначніших представників української інтелігенції.

Збірник Тетяни Осташко і Сергія Кокіна концентрує увагу на тому, що робилося режимом не після, а до згаданого київського показового процесу. До книжки ввійшло 111 документів, ще 33 матеріали з фондів ГДА СБУ вміщено у додатку. Збірник, як і належить, «оздоблено» примітками, іменним і географічним покажчиками, а також унікальними ілюстраціями — майже всіх їх опубліковано вперше.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 120.

² Там само, арк. 130 зв.

³ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал. — Революционер Голубовича, Лызановского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет. Под редакцией Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского. Харьков, 1921.

Видання цінне насамперед тим, що в ньому детально простежено, як саме, якими методами партійно-чекістський тандем готував згаданий київський процес. Насправді він став прикінцевим актом слідчої справи, яку вели понад рік і не раз перейменовували: спочатку це була «справа ЦУПОК (Центрального українського повстанського комітету)», потім — «справа урядів УНР», а на завершальному етапі отримала назву «справа ЦК УПСР».

4 квітня 1920 року Київська губерньська ЧК заарештовує групу українських есерів. Але не лише їх. Серед заарештованих опиняється журналіст Євген Валеріанов (Єфим Асніс), свідчення якого стали підставою для тверджень про існування ЦУПОК і про входження до нього діячів УПСР. Через чотири дні чекісти Валеріанова (Асніса) звільняють, але його свідчення залишаються в силі. Отже, на початку було слово провокатора.

Це він на прохання тодішнього голови Київської губчека Всеволода Балицького розповів про те, що чув про існування повстанського комітету. Балицький скерував Валеріанова (Асніса) до уповноваженої губчека Є. Михайлової: «Я повідомив їй, що за моїми відомостями, на чолі «Цупока» стоять члени Ц.К. У.П.С.Р. Петренко, Лизанівський, Черкаський та ін., яких тепер не пригадаю. Михайлова доручила мені нагляд за ними, знаючи мене, як журналіста, що давав звіти засідань Центр [альної] Ради, вони відверто мені розповідали про все, і підтвердили існування «Цупока», що мав на меті підняття збройного повстання для повалення рад. влади на Україні. Все я передав Михайлової» [83].

Тут виникає суттєве запитання: чи існував ЦУПОК насправді? Заарештований есер Іван Лизанівський стверджував, що чув про нього, що нібито така структура діяла у Вінниці й очолював її якийсь Бойко-Морісон (запам'ятаймо це прізвище!). А що ж самі українські есери — фігуранти майбутнього показового процесу (Всеволод Голубович, Юрій Ярослав, Назар Петренко, Іван Часник, Іван Лизанівський та інші)? Може, вони таки плекали якісь підступні плани проти більшовиків? Звісно, антиукраїнський характер лєнінського режиму вони бачили. Звісно, програвши битву за державність, вони прагнули політично «відкоригувати» ситуацію, адже, як і більшовики, вони були за «владу трудового народу», сповідували близькі до більшовицьких соціальні ідеали. Існувало лише одне «але». Есери, прагнучи мати українську (чи бодай проукраїнську) владу, наївно вірили: допоки більшовики ще остаточно не закріпилися в Україні, треба йти на компроміс, емігрантам повертатися додому, підкреслювати лояльність до більшовиків, входити в адміністративні та інші структури, щоби протистояти антиукраїнській владі, спробувати кадрово «залити більшовиків», як висловлювались українські боротьбисти — «брати» есерів по партії.

**ГУРЖІЙ ІВАННА,
ГУРЖІЙ ОЛЕКСАНДР**

КУПЕЦТВО КИЄВА ТА КИЇВЩИНИ
XVII–XIX СТОЛІТЬ

Київ: Інститут історії України НАН
України, 2013

Монографію професора Олександра Гуржія та його дочки, кандидата історичних наук Івонни Гуржій, присвячено формуванню купецтва Києва та великої території довкола (автори обґрунтовують термін «велика Київщина», до якої входили нині сусідні області — Черкаська, Чернігівська, Житомирська). Історики вперше наводять цікаві характеристики та думки сучасників про фахову діяльність київського купецтва, висвітлюють аспекти структуризації та кількісні зміни, показують етапи законодавчого оформлення статусу й етнорелігійні складники. Найбільше уваги присвячено описові найбільших побутових проблем, особливостям торгівлі та конкуренції купців у XVII–XIX століттях.

У першому розділі монографії автори аналізують сучасне сприйняття купців (як окремий професійний стан), а також їх історіографічну візію. У другому розділі йдеться про джерельну основу монографії: тут класифіковано та схарактеризовано загальні й спеціальні групи джерел. Наступні розділи розкривають різні аспекти й прояснюють купецтва: окремо розглянуто соціально-економічне становище купецтва Києва та Київщини, а також його джерела формування і етнічний склад. Скажімо, станом на 1838 рік у Києві зафіксовано 300 купців трьох гільдій зі сукупним капіталом понад 310 тисяч карбованців. Автори також вказують на процес масового переходу киян у купецький стан на початку 1850-х років. Проаналізовано систему указів і постанов у торгівлі та підприємстві, а також наслідки їх упровадження.

В останньому розділі йдеться про громадську значущість купецтва як окремого стану. Автори означають київське купецтво як носіїв суспільного прогресу Києва та околиць. У висновках озвучено ідею, що соціально-економічні умови діяльності купецьких родин (кланів) перетворили більшість із них на окремі професійні «фірми», члени яких були пов'язані не лише кривними вузами, а й спільними матеріальними інтересами, які заради вирішення справ часто виходили на перше місце.

Андрій Блануца

Ленін і Сталін, 1919.

І це все. Увесь «склад злочину». Ні про які заколоти та перевороти не йшлося — для цього вже просто не було ніяких можливостей. За допомогою документів Тетяна Осташко та Сергій Кокін докладно показують, що більшовики від самого початку прагнули довести інше — існування повстанкому, плани перевороту. Однак нічого, крім свідчень більшовицького агента Валеріанова (Аснїса), не мали. Справою ЦУПОК наприкінці літа 1920 року займалися різні підрозділи радянських спецслужб. «Поставало питання, — зазначає Тетяна Осташко, — про те, як цю справу кваліфікувати, враховуючи брак фактів військового злочину. Очевидним ставав політичний підтекст справи» [34]. Військові спецслужби намагалися усунути від її ведення і передали чекістам, у яких вона зрештою й опинилася.

На перший план було висунуто Всеволода Голубовича, заарештованого в серпні 1920 року у Кам'янці-Подільському. 24 серпня 1920 року колишнього прем'єра УНР допитує військовий слідчий Особливого відділу при Реввійськраді 14-ї армії Іван Бірюков. Він власноруч править свідчення, записує, що Голубович брав участь «в організації постачання Петлюрської армії, в організації Центрального Повстанського комітету, в безпосередній участі у складі Уряду УНР» [111]. Бірюков з'ясовує, що Голубович контактував з есерівським осередком у Києві, але лише з метою організації антиденікінського опору, який чинили також і більшовики. Тоді слідчий зосереджується на минулій державно-політичній діяльності Всеволода Голубовича, докладно розпитує про добу Української Центральної Ради, міжнародної конференції у Брест-Литовську у січні 1918 року, про період існування Директорії. Він уперто «гне лінію»: есерівський ЦК і ЦУПОК тотожні. Проте переконливих доказів бракує — їх просто немає.

Тим часом уже заарештованих колег Голубовича по партії також допитують, змушуючи дати «потрібні» свідчення. Інших оголошують у розшук. Один із цих есерів, Іван Лизанівський, не ховається. 17 вересня 1920 року у Київській губчека він дає прецікаві свідчення. Виявляється, що ключовий *trial maker*, себто слідчий Іван Бірюков, не той, за кого себе видає. Він фігурував як Олексій Бойко (Морісон), Бойко-Кухта, Кухта-Кухтинський, Бейк-Моріссон. За словами Лизанівського, цей авантюрист служив і Директорії, і французькій та польській розвідці, був і в контррозвідці Антона Денікіна. Саме він у Хмельнику під Вінницею зібрав довкола себе бандитів, оголосив їх Центральним українським повстанським комітетом, у Вінниці грабував банки, намагався вбити членів УПСР за їхню нібито співпрацю з більшовиками. Коли ситуація помінялася на користь більшовиків, Бірюков (Бойко) змінив політичний вектор, перейшов на бік колишніх супротивників. «Відомостей про нього не було, — свідчив Лизанівський, — аж тов. Всеволод Голубович побачив його, як слідчого в Особливому Відділі 14 армії» [195–196].

Насправді: життя — найкращий драматург. Воно несподівано звало політичного авантюриста Бірюкова (Бойка) і Голубовича, який знав, хто насправді його допитує. Забігаючи наперед і не позбавляючи читачів можливості самим з'ясувати всі майже детективні колізії, зауважу тільки, що більшовики (після свідчень есерів) заарештують Бірюкова (Бойка) і навіть ухвалють рішення розстріляти його. Це станеться відповідно у березні та жовтні 1921 року. Але *перед тим*, уже перебуваючи під наглядом секретно-оперативної частини Особливого відділу Південно-Західного фронту, Бірюков (Бойко) і далі працював для цієї установи: допитував заарештованих, маніпулював свідченнями, щоб довести «гріхи» есерів, накопичити

матеріал для дискредитації українського національно-визвольного руху. «Можна стверджувати, — зазначає Тетяна Осташко, — що авантюрист І. Бірюков став просто знахідкою для радянських спецслужб, які використовували його поінформованість для фабрикації справи спочатку проти республіканського проводу загалом, а згодом проти УПСР» [49]. Архівні документи, надруковані у збірнику «Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»», переконливо це підтверджують.

Ще одна важлива деталь. У березні 1921 року, вже після арешту, Бірюков (Бойко) заявив: «Мій арешт і моє теперішнє становище є фактично провал справи Голубовича у внутрішньому і у зовнішньому міжнародному сенсі» [380]. Маніпулятор і авантюрист помилявся. Більшовики успішно використали всі його «напрацювання». І їм було абсолютно байдуже, хто був їх автором, головне було — «поставити на коліна» українську інтелігенцію, насамперед політичних опозиціонерів.

Характеризуючи стан комуністичних органів держбезпеки за умов нової економічної політики, Борис Левицький у книжці «Червона інквізиція. Історія радянської служби безпеки» зауважував: «Позаду був «романтичний терор», розпочинався етап бюрократичного скерування терористичних заходів»⁴. 1926 року Лазар Каганович, який очолював у 1925–1928 роках КП (б) У, у політичному звіті її IX з'їздові чомусь вирішив відповісти на обвинувачення Карла Каутського в тому, що більшовики засвоїли мистецтво політичної поліції краще, ніж суть учення Карла Маркса: «Ми не сперечаємось, що дійсно навчилися мистецтву політичної, як він висловився, поліції, що ГПУ у нас працює вельми непогано, і якби Каутський потрапив до нас, то ми надали б йому повну можливість в цьому переконатись особисто».

І бюрократичне скерування терористичних заходів, і мистецтво політичної поліції — уособленням всього цього є діяльність у 1920-х роках Секретного відділу ГПУ УСРР (створений іще 1919 року Секретний відділ ВЧК від 1931 року став Секретно-політичним відділом). Саме цьому періодові присвячено збірник Василя Даниленка. Як наголошено у передмові, завдання постійного нагляду над найактивнішою частиною суспільства у місті та в селі було покладено на спеціальні підрозділи — секретно-політичні відділи, частини, управління. Завдяки розгалуженій мережі інформаторів, агентів, секретних співробітників оперативно виявлялося найменше невдоволення чи спроби організації опору антиукраїнським заходам більшовицької влади.

До цього можна додати, що у грудні 1921 року було запроваджено систему політичного контролю. Скасовано службу військової цензури і замість неї впроваджено відділи, відділення і пункти політичного контролю при Секретно-оперативному управлінні ВЧК (пізніше ГПУ). На місцях підрозділи політконтролю входили до складу секретно-оперативних частин

губернських відділів ВЧК-ГПУ, у повітах політконтроль здійснювали уповноважені губернських відділів ВЧК-ГПУ. У сферу завдань політконтролю входили контроль за поштово-телеграфною та радіотелеграфною кореспонденцією, відбір кореспонденції відповідно до таємних списків органів безпеки тощо. У березні 1922 року політбюро ЦК РКП (б) ухвалило за поданням ГПУ «суворо таємну» постанову про організацію при кожній установі чи підприємстві, а також при вищих навчальних закладах «біуро сприяння» («біуро содействія») для агентурно-інформаційної роботи.

Отже, чекісти створили насправду потужний апарат для власного «моніторингу» суспільного життя, «очі та вуха» режиму. Результат цих зусиль, зокрема, ілюструють 140 документів, що їх Василь Даниленко відібрав для друку. Зі слів упорядника, читачам уперше представлено найповнішу добірку, сформовану головно з матеріялів агентурних розробок і з оперативних донесень, переважно за розділами «Украинская контрреволюция» та «Русская общественность». Інші розділи щотижневих зведень висвітлювали боротьбу чекістів із троцькістською опозицією, духовенством, релігійними угрупованнями, анархістами, сіоністами. «До книги, — зазначає Василь Даниленко, — включались лише ті фрагменти, які виявляли ставлення більшовицької влади до українського національно-визвольного руху й інтелігенції. У широкому вжитку представників радянських спецслужб був термін, застосовуваний як ярлик виключно до українців — “шовіністи”. До цієї категорії відносили, виходячи з суспільно-політичних поглядів об’єктів спостереження, студентів, учителів, професорів, академіків, науково-технічних працівників» [32–33].

Щотижневі зведення (російською мовою «сводки») готувалися у двох примірниках — для голови ГПУ УСРР Всеволода Балицького і для начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР Терентія Дерібаса (з жовтня 1929 року готувався ще й третій примірник — для Секретно-оперативного управління ОГПУ). Документи підготовлено, ясна річ, російською мовою, оскільки це була мова комуністичної спецслужби (за деякими винятками, коли чекісти мусили вдаватися до української). Зведення існують в оригіналах і копіях із підписом заступника начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР Ізраїля Леплевського, начальника Секретного відділу Валерія Горожанина або його заступника Ошера Абугова.

Свого часу мені довелося вперше надрукувати супертаємний чекістський службовий обіжник під назвою «Про український сепаратизм», що з’явився у ве-

ресні 1926 року⁵. Патос цього важливого документу полягає, власне, в тому, що він орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників «українізації», насамперед із середовища «правої» української інтелігенції, тобто українських інтелектуалів, зокрема, тих, що повернулися (або ще хотіли повернутися) в Україну під впливом декларованої «українізації». В листі названо найнебезпечніші, на думку ГПУ, осередки українства, які використовують «українізацію» у власних розрахунках. Насамперед це — Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), «могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя», Веукраїнська академія наук (ВУАН), яка «зібрала

навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР».

Паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників чекісти задово до відкритого наступу на «українізацію» розгортали власну контрукраїнізацію, акумулюючи та систематизуючи компромат проти всіх, кого вони вважали «небезпечними» для комуністичного режиму. Василь Даниленко зауважує: щотижневі зведення Секретного відділу ГПУ УСРР у 1927–1929 роках готувалися саме в ключі, обумовленому згаданим обіжником, а також інструментивним листом «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 року [24].

Розподіливши інтелігенцію на правих (тих, хто скептично ставився до

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

—
Дорогою відрядження:
ПУБЛІЦИСТИЧНІ ТА НАУКОВІ ТЕКСТИ
1941–1943 рр. (ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД)

—
Упорядники:
Сергій Вакулєнко, Катерина Каруник
Харків: Харківське історико-філологічне
товариство, 2014

Появі збірника статей славетного українського філолога Юрія Шевельова, чиє життя було великою мірою пов’язано з Харковом, передували скандальні події в місті у вересні 2013 року, коли тодішня місцева влада завадила встановленню меморіальної дошки науковцеві, аргументуючи це, зокрема, його співпрацею в 1941–1943 роках із місцевою газетою «Нова Україна», «колабораціонізмом» із німцями і навіть причетністю до знищення харківських євреїв.

У відповідь на абсурдні звинувачення та дії влади члени громадського об’єднання науковців Харківського історико-філологічного товариства, зокрема вчений секретар ХІФТу Сергій Вакулєнко та його аспірантка Катерина Каруник, упорядкували й видали тексти Юрія Шевельова, опубліковані в «Новій Україні» та сумському часописі «Український засів». Заради цього видання упорядники відклали в часі амбітніший проєкт «Харків Юрія Шевельова». За інформацією Катерини Каруник, кількість публікацій у «Новій Україні» суттєво перевищує раніше відому дослідникам.

Відкриває збірник дослідження Катерини Каруник «Українство альтернативного радянству (творчий доробок Юрія Шевельова 1941–1943 рр.)», де авторка описує розвідки науков-

ця та обставини праці дослідника в Харкові, що його зайняли німці. Чи не найцікавіша частина статті — про спроби українських радянських філологів дискредитувати Юрія Шевельова в очах світової наукової спільноти, коли його — як і донедавна — без жодної аргументації звинувачували в прихильності до нацизму.

Тексти Юрія Шевельова для «Нової України» так чи так дотичні до тем його головних зацікавлень — розвитку української культури та мови. Умовно їх можна поділити на три групи. До першої належать тексти про розвиток української журналістики в Харкові XIX століття (видання «Ластівка», «Сніп», «Молодик»). Другу становлять тексти, написані на пошану діячів української культури XIX–XX століть: Олександра Потебні, Леоніда Глібова, Миколи Костомарова, Олександра Олеса, Ореста Левицького, Василя Пачовського, а також менш відомих кубанського поета Василя Мови-Лиманського, наддніпрянського літератора Спиридона Черкасенка. Наразті до умовно третьої групи належать тексти про різні етапи розвитку української мови за Російської імперії та більшовицького режиму, а також про політику, спрямовану на зросійщення української мови. Ба більше, деякі проблеми статей укрій актуальні й нині (як-от спілкування вчителів із дітьми українською лише на уроках). Істориків зацікавляють описи «золотої молоді» окупованого Харкова, що її породила, на думку Шевельова, радянська освітня та виховна система й спекулятивні відносини в окупованому місті.

Дописи до «Українського засіву» — це головною мірою рецензії на різні видання. Зокрема, з царини шевченкознавства; літературна критика історичних романів Адріяна Кашенка; історія перекладу українською Гоголевого «Тараса Бульби» в XIX–XX століттях (у тому числі з критичним аналізом перекладу, опублікованого в Празі 1941 року); поезія українського радянського поета Степана Риндика; авторські зауваги до німецько-українського та українсько-німецького кишенькових словників 1942 року. Вадою книжки є брак наукового коментаря, цілком зрозумілий, утім, із огляду на обставини підготування збірника. Проте в наступних виданнях упорядники обіцяють цей недолік виправити.

Владислав Яценко

⁴ В. Lewytkyj, *Die rote Inquisition. Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste*, Frankfurt-am-Main, 1967, с. 58.

⁵ Див.: Y. Shapoval, «On Ukrainian Separatism» A GPU Circular of 1926», *Harvard Ukrainian Studies*, 1994, т. XVIII, № 3/4, с. 275–302.

«українізації» та інших заходів на «вкорінення» більшовицького режиму, хто прагнув незалежності України) і на тих, хто змінив політичні орієнтири, пішов на компроміс із владою, але прагнув скористатися політикою «українізації» для зміцнення української культури (до таких осіб можна зарахувати, скажімо, Михайла Грушевського, який у березні 1924 року повернувся з еміграції), чекісти однаково пильно фіксували настрої та висловлювання в обох групах. Вони однаковою мірою не довіряли жодній із них.

В середніх числах мая місяця в Одесу із Києва приїхали відомі українські артисти САКСАГАНСКИЙ і САДОВСКИЙ. Їх приїзд і виступлення викликали серед місцевої української

общественности, главным образом шовинистически настроенной, большой подъем национальных чувств... 17 мая во время выступления артистов в Держдраме группой украинцев им были преподнесены цветы желтого и голубого оттенков... Нужно отметить, что репертуар артистов бытового характера пришелся по вкусу местной украинской интеллигенции... Определенной части украинской общественности нравится украинская романтика, рисующая удалых казаков-украинцев, их «борьбу с Москвой» и т. п.

Такие же проявления узкошовинистического характера имели место и на концерте Полтавской капеллы бандуристов, где произведения, вроде «бьют ворога» и другие, им подобные, вызвали среди публики бурные восторги и подъем национальных чувств. [119]

Це — ури вок із щотижневого зведення за 29 травня — 5 червня 1927 року. У цьому маленькому уривку можна бачити виразне ставлення спецслужби (що діє в Україні!) до українців. Тут є підозріле ставлення не лише до кольору квітів чи мистецького репертуару. Тут є ставлення до всього українського як до чогось апріорно небезпечного, ворожого, підступного. Спецслужба ні в якому разі не позиціонує себе як частину українців. Вона дивиться на них як на піддослідних, як на щось партикулярне у «нормальному» суспільстві тодішньої УСРР.

Ось ще один уривок зі зведення від 16–22 грудня 1928 року:

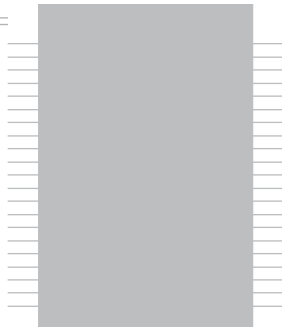
В Харькове проживает галичанин МЕЛЬНИК, приехавший на Украину из закордона... О современном положении УСРР МЕЛЬНИК говорил: «УССР — это только название, а фактически существует старая Россия с небольшой и невлиятельной кучкой малороссов. Поэтому отношение к галичанам, которые не понимают русского языка и старются украинизировать окружающих, крайне неприязненное. Над нами здесь издеваются, смеются, и все это только потому, что мы — украинцы... Принимаются меры к разработке МЕЛЬНИКА. [455–456]

Невдовзі буде «розроблено» не лише Мельника, а й чимало інших галичан, діячів Компартії Західної України, чийми руками Москва, між іншим, проводила свою політику в Польщі. На початку 1930-х років їх викличуть до Харкова, обвинуватять у «шпигунстві» та інших «гріхах», а згодом знищать.

Тут було наведено два уривки невідомо де. Вони виразно резонують із заявами декого із сучасних політиків в Україні про те, що українська мова та культура потрібна лише вузькому колу україномовних інтелігентів, а також зі спробами політиків і деяких медійних ресурсів створити винятково негативний образ галичан, що, мовляв, руйнують державну «стабільність» України.

Надруковані у збірці Василя Даниленка документи відбивають ще одну важливу лінію в діяльності чекістів, про яку мені вже траплялося писати раніше у розвідках про стеження за Михайлом Грушевським та Сергієм Єфремовим. Відстежуючи настрої українських інтелектуалів, їхні рефлексії на події, чекісти сіяли розбрат, розкол, протистояння в цьому середовищі, прагнули використати не найкращі риси характерів доволі відомих і знаних осіб. «Втручання у людські душі, — каже Василь Даниленко, — було масовим і брутальним. Страхітливі випробування випадали тому, у кого в оточенні з'являвся підступний інформатор, який ревно повідомляв «куди треба» про найменші кроки підопічних. Рано чи пізно доля тих, кого «розробляли» в ДПУ, закінчувалася трагічно» [26].

Збірник містить також чимало важливих відомостей про реакцію суспільства на паризький процес над убивцею

Смутное время в России:
Конфликт и диалог культур:
МАТЕРИАЛЫ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
(САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 12–14 ОКТЯБРЯ
2012 ГОДА)

Научный редактор Александр Филюшкин
Санкт-Петербург, 2012

Смутное время (Смутний час) в історії Росії — чи не ключовий момент у творенні держави імперського типу. Тому активне вивчення подій цього періоду в комплексі різних підходів і позицій триває вже декілька десятиріч. У новому збірнику наукових праць (за результатами одноіменної конференції) представлено результати тематичних досліджень науковців із Росії, США, Німеччини, Швеції, Польщі, Ізраїлю, Литви, Естонії, України, Білорусі та Молдови. Праці охоплюють широкий історичний діапазон (Смуту тут розглядають у контексті воєнної, релігійної, соціальної історії епохи) і містять новітні в світовій історіографії трактування історії Смутного часу.

До найбільшого тематичного блоку збірки належать тексти, присвячені феноменові Самозванства та Смути в Росії. Дмитрій Антонов (Москва) розглядає проблему демонології самозванства на прикладі демонологічних уявлень Лжедмитрія I, а Богдан Боднарюк і Ярослав Яновський (Чернівці) — проблему самозванства в Молдавії у 1570-х роках. Віктор Мауль (Нижньовартовськ) досліджує тілесні особливості Лжедмитрія I в контексті західної та російської культурних традицій. Владімір Васілік (Санкт-Петербург) проаналізував образ самозванця в нарративній літе-

ратурі першої третини XVII століття, а Дмитрій Карнаухов (Новосибірськ) — бачення Смутного часу в «Московській хроніці» Александро Гваніні. Ірина Міхайлова (Санкт-Петербург) звертається до проблеми «несправного» царя на початку XVII століття. В'ячеслав Гіпич (Краматорськ) показав, як польські міщани зображували Московську державу першої половини XVII століття і Смутний час. Даріюш Купіш (Люблін) розглянув віддзеркалення «Смути» в політиці Речі Посполитої щодо Москви в роки Смоленської війни (1632–1634). Андрей Кузьмін (Москва) — роль представників роду Милославських у подіях Смутного часу. Юрате Кяупене (Вільнюс) звернулася до антропологічного аспекту конфлікту й діалогу культур у воєнно-політичних взаєминах Росії та Речі Посполитої напередодні Смути.

Другий блок статей пов'язано з вивченням ролі іноземців у подіях того періоду. Зокрема, дві статті — Браяна Девіса (Техас) та Андрія Федорука (Чернівці) — стосуються участі «лісовиків» у військових операціях Смутного часу. Олег Скобєлкін (Воронеж) пише про іноземців на службі у московській владі, спинаючись, зокрема, на проблемі їхньої лояльності, Алексєй Конєв (Тобольськ) — про сибірських іноземців, що спершу присягнули на вірність московській владі, а потім її зрадили, Віктор Якубов (Полоцьк) — про участь населення білоруських земель Великого князівства Литовського, Павєл Чечєнков і Дмитрій Черєнєнко (Нижній Новгород) — про результати дослідження нижньогородської службової корпорації напередодні та після Смути.

До умовно третього блоку належать дослідження джерелознавчого та історіографічного характеру: «воїнських книг» 1607–1620 років, документальних та матеріальних джерел фондів музею-заповідника «Александровская слобода» з історії російсько-польської війни 1609–1618 років, історіографічного вивчення Смути в минулі десять років, уявлення англійських сучасників про події Смути. останньої великої хроніки про Лівонську війну, авторства ризького бургомістра, очевидця подій Франца Нієнштедта.

Андрій Блануца

Симона Петлюри і на звільнення Олександра Шумського з посади народного комісара освіти УСРР, про агентурні розробки Секретного відділу, про статистику «операцій по українському контрреволюційному активу», про відгуки на арешти у «Шахтинській справі», про динаміку політичних репресій, про чисельність осіб, залучених чекістами протягом певного періоду до співпраці, з наданням відповідного криптоніма (частину з них наведено у вступній статті), про агентурну розробку, з якої почалася фабрикація справи «Спілки української молоді» та «Спілки визволення України», тощо. Надзвичайно цікавими є нелегально поширювані листівки, що їх вилучали чекісти — вони показують реальні суспільні настрої і критичне ставлення різних суспільних страт до режиму. Збірник має іменний і географічний покажчик, список скорочень, найчастіше вживаних у документалі, а також фотододаток.

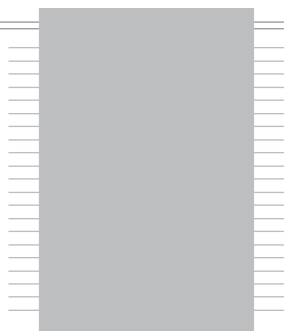
Визнаючи безсумнівну вартість і значущість нових видань, хочеться ви-

словити і деякі побажання та зауваження. Перше спільне зауваження стосується якості приміток і коментарів, у обох збірниках «умонтованих» у біографічні відомості. Тут є чимало «резерву», у сенсі використання вже напрацьованого в інших дослідників матеріалу, який упорядники чомусь обходять увагою.

У збірнику Василя Даниленка є речі, що потребують уточнення. Наприклад, упорядник чомусь твердить у передмові, що процес у справі «СВУ» відбувся у квітні 1930 року [31], хоча, як відомо, він розпочався у березні. Тут-таки можна прочитати про процеси «СВУ», «Українського національного центру» (1931), «Української військової організації» (1933), хоча ніяких процесів у двох останніх справах не було — були закриті судові рішення, а справу «УВО» взагалі можна назвати «гумовою», оскільки чекісти додавали до неї фігурантів і після 1933 року. На карб упорядникові, добре знайомому з академічними канонами, можна поставити і те, що він чомусь виніс на обкладинку власне ім'я. Це

породжує ілюзію: все, що є під обкладинкою доволі грубої книги, написав сам Василь Даниленко як автор. Насправді це не так. У бібліографічному описанні збірника його зазначено як упорядника, адже маємо справу не з монографією. Трохи дивним виглядає і фотододаток до книги, оскільки в ньому вміщено виготовлений в ГПУ фотоальбом до справи «СВУ», кілька портретів чекістів (без деяких, чий прізвища є на документах), два плакати і склад політбюро ЦК ВКП (б), обраного у 1930 році, що хронологічно виходить за межі публікації.

Робота Тетяни Осташко і Сергія Кокіна, безумовно, варта продовження. І не тільки тому, що ще чимало джерел залишилися невикористаними, а й тому, що їхній збірник — складова частина ширшої проблеми. Ось чому було б ідеально здійснити проєкт перевидання стенограми харківського процесу ЦК УПСР 1921 року з відповідними коментарями і з публікацією дотепер неопрацьованих джерел, що стосуються передісторії процесу та його наслідків.

ЦЕНТРАЛЬНІ ЗЕМЛІ —
КОРОННІ ЗЕМЛІ — МЕЖОВІ ЗЕМЛІ

Упорядники:

Ганс Ріхард Бріттнахер, Інґа Штефан,
Євгенія Волощук, Олександр Чертенко
Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013

Третій випуск альманаху «Понад кордонами» є черговою ланкою в дослідженні «літературної топографії». Випуск презентує матеріали конференції, що її провели спільно Центр германістики Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України й Інститут германської та нідерландської філології Вільного університету міста Берлін. Від першої конференції «Пізнавати кордони — переступати кордони — долати кордони», яку провели ті ж співорганізатори, через другу «Кордони без місць — місця без кордонів» триває дослідження і дескрипції/фіксації літературних просторів, а також розмаїтих трансгресивних практик у різномовних гетерогенних дискурсах.

Обрана для обкладинки видання картина Пауля Клеє «Hauptweg und Nebenwege» («Магістраль і бічні шляхи») віддзеркалює те складне переплетення ідей і тем, що, водночас диференціюючи, з'єднують у ціле численних авторів і їхні твори, представлені в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних (німецьких, польських, російських) дослідників. Перспективне псевдомозаїчне зображення, що балансує на межі чистих і

землих контрастних кольорів і вливається у віддалену «шпенґлерівську» блакить, відкриває й осмислює територіальність у її полімодальній сутності: центр — перехід — помежів'я, метрополія — переїзд — колонія, видобуток — перерозподіл — концентрація, чіткість — розподібнення — нерозбірливість.

Дослідники вивчають феноменологію літературного топосу в декількох вимірах: це часова тяглість трансформацій крізь кілька століть; це зміна локацій переважно на території Європи; це мутації ключових персонажів та образів, що стають своєрідними «точками концентрації» змін та індикаторами трансформації складних історико-культурних змін; це ново/пере/відкриття літературного краєзнавства і на рівні наскрізних ідей в літературній творчості, і як дескрипція недослідженого. Власне, альманах — це результат приблизного картографування, де системи координат плинні, накладаються одна на одну, працюють за принципом комплементарності й часом вилучення.

Збір «літературних спостережень» є формою мандрівки, геодезії та розважального путівника: неможливо встановити істинність чи повноту картини без того, щоб не визнати відмову від фактів, назв чи імен, що залишаються за межею названого. В умовах неповноти попереднього знання, полімодальності погляду, «заборони», витіснення не лише окремих одиниць, а й пластів знання, будь-яке дослідження буде лише наближенням, а неосяжність матеріалу — запорукою його тривалого майбутнього розвитку — доки трапиться черговий епістемологічний поворот, що вимагатиме ревізії інтелектуального архіву. Збірник у цьому сенсі — це не «вирок», а форма закріплення наявної проблеми пізнання.

Поділ цілого на частини в будь-якому випадку є умовністю: навіть чітко розподібнені множини мають потенціал до встановлення зв'язків усеред-

ині конгломерату, нехтуючи бажанням інстанції, що ініціює поділ, — із цього виростають постмодерністська бібліотека з необов'язковим читачем та ризоматичний лабіринт, укритий траєкторіями, перепрокладеними шляхами, глухими кутами, точками концентрації смислів чи ослабленнями смислових полів. Однак акт членування, систематизації, групування демонструє стратегію відбору та погляду. Тому збірник, окрім широкого поля фактографії, оптичних стратегій, фіксації метаморфоз, пропонує цілком визначений погляд на сутність літературного конструювання ландшафтів.

Від «героїв без місць і перетиначів кордонів» (перша частина альманаху), де в статтях Ганса Ріхарда Бріттнахера, Інґи Штефан та Євгенії Волощук розглянуто графа Дракулу та Медею як концентровані вирази трансгресії, доповнені фігурою репортера, збірник розвиває ідею накопичення, нашарування, територіально зумовленого розташування дискурсів / ідей / образів. Через другу частину збірника («Літературні анклавні та літературні кордони») з дописами Петра Рихла про буковинський літературний топос, Тамари Кудрявцевої — про літературний ландшафт Ліхтенштайну; третю — «Літературні проєкції східного кордону Європи» — з роботами Тимофія Гавриліва «Галіція» Йозефа Рота й «Галісія» Інґеборґ Бахман) і Марєка Якубова про особливості прози Анджея Стасюка, аналіз феномену наближається до бачення Європи як центру та межового простору. Четверта й п'ята частини збірника вивчають феноменологію топографічно-літературної централізації (Анна Пастушка, Беньямін Ланґер, Йоланда Пациняк) та способи літераризації кордону (Олександр Чертенко, Анна Морґачова). Фінал, шоста частина, — це проникнення у феноменологію трансгресії без порушення, пересування без подолання кордону: своєрідний аналіз кровотоків території — транспортних метаморфоз (Олександра Григоренко).

Богдан Стороха